Prof. Dr. Fuzuli Bayat

TÜRK MİTOLOJİK SİSTEMİ
(Kutsal Dişi - Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler - İyeler ve Demonoloji)

Cilt: 2

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 697
KÜLTÜR SERİSİ: 345

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-975-437-650-0 978-975-437-648-7 (Tk. No)

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım: 2007
5. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ. SAN. VE. TİC.A.Ş
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk.
Güven İş Merkezi No:6/13, Bağcılar / İstanbul
Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

İstanbul- 2021

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Prof. Dr. Fuzulî Bayat; 1958 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1984 yılında Azerbaycan Yabancı Diller Üniversitesi Fransız-İngiliz Dili Bölümünü üstün başarıyla ve yüksek lisans derecesi alarak bitirdi. 1984-1987 yıllarında lisede İngiliz dili öğretmenliği yaptı. 1990 yılında Özbekistan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsünde doktora tezini savunarak "Doktor of Philosophieî unvanını aldı. Özbekistan'da eski Uygurcayı ve modern Özbekçeyi, Kazakçayı ve Türkmenceyi öğrendi. 1990-1992 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisinin Edebiyat Enstitüsünde ilmî araştırmacı olarak çalıştı. 1991-1993 yılları arasında Bakü Devlet Üniversitesinde Azerbaycan ve Rus dillerinde dersler verdi. 1993-1995 yıllarında Ortak Türk Edebiyatı Bölüm başkanlığı görevini yaptı. 1993-1997 yıllarında baş ilmi işçi (doçent) unvanı ile çalıştı.

1995-1999 yılları arasında ise Dede Korkut Ansiklopedisi hazırlama kurulunda başkan yardımcılığı ve yazarlık görevlerini yaptı. Yapmış olduğu çalışmalardan dolayı 1995 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliğinin üyesi seçildi ve halen de Yazarlar Birliğinin üyesidir. 1997 yılında üst aşama doktora tezini savunarak Filoloji Bilimler Doktoru, "Doktor of Sciencesî (Profesör) unvanını aldı. Bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında yayınlanmış 14 kitabı:

1- *Oğuz Epik Ananesi ve Oğuz Kağan Destanı*, Sabah, Bakü, 1993
2- *Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri*, Yazıcı, Bakü, 1993
3- *Zaman Zaman İçinde*, Yazıcı, Bakü, 1993
4- *Ali Şir Nevai Hakkında Rivayetler*, Yazıcı, Bakü, 1994
5- *Şah Abbasın Arvadı*, Yazıcı, 1996
6- *Hoca Ahmed Yesevi ve Halk Sufizminin Bazı Problemleri*, Ağrıdağ, Bakü, 1997
7- *Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*, KaraM, Ankara, 2003
8- *Köroğlu. Şamandan Aşıka, Alptan Erene*, Akçağ, Ankara, 2003
9- *Türk Dili Tarihi. (Geçmişten Günümüze Türk Dili)*, Ankara, 2003, 2. Baskı, KaraM, Çorum, 2006
10- *Türk Şaman Metinleri. Efsaneler ve Memoratlar*, Piramit, Ankara, 2004, 2. Baskı, 3ok, Ankara, 2005
11- *Mitolojiye Giriş*, KaraM, Çorum, 2005
12- *Ay Kültünün Dini-Mitolojik Sisteminde Türk Boy Adlarının Etimolojisi*, 3ok, Ankara, 2005
13- *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken, İstanbul, 2006
14- *Oğuz Destan Dünyası*, Ötüken, İstanbul, 2006

ve 100'den fazla makalesi (kitaplarda, hakemli dergilerde, ansiklopedilerde) bulunmaktadır.

Evli ve 3 çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

On Beşinci Bölüm
Mitolojik Ana (Yer Ana) Kompleksi ve Bu Komplekse Giren Diğer Ruhlar

15. 1. Mitolojik Ana'nın Dinî-Ritüel ve Mito-Ritüel Varlığı 11
15. 1. 1. Kültür Katmanlaşmasında Kutsal Dişi Olgusu - Mitolojik Ana....11
15. 1. 2. Kurban Sunma Ritüelleri 15
15. 2. Doğa Simgesi ve Doğadan Cemiyete Geçişte Mitolojik Ana, Dinî- Mitolojik Etimolojisi ...19
15. 3. Mitolojik Ana'nın Doğa Güçleriyle İlişkili Özelliği 25
15. 4. Mitolojik Ana'nın Simgeleri 30
15. 4. 1. Mitolojik Ana'nın Doğurganlık Simgesi - Mağara 31
15. 4. 2. Mitolojik Ana'nın Simgelerinden Biri Olan Dünya Ağacı....36
15. 4. 3. Mitolojik Ana'nın Ateş Kültü ile Bağlı Sıfatları 38
15. 4. 4. Mitolojik Ana'nın Kutsal Merkez Simgesi 38
15. 5. Etnosantrik Düşüncede Vatan Anlayışı ve Ötüken/Etügen Fenomeni 40

On Altıncı Bölüm
Türk Mitolojisinin Doğum ve Aile Koruyucusu - Umay / May Ene

16. 1. Genel Değerlendirme 47
16. 2. Umay'ın Diğer Kültlerle İlişkisi 55
16. 3. Umay / Ayıısıt Merasimleri....61
16. 4. Dikotomik (Gök-Yer Bağlamında) Umay Kültü 66
16. 5. Umay ve Ateş Kültü 70
16. 6. Yapısal - İşlevsel Bağlamda Umay 72
16. 7. Umay Adının Kökeni Üzerine 73

On Yedinci Bölüm
Türk Mitolojisinde Kült

17. 1. Kült ve İnanç Sisteminin Sosyo-Kültürel Bağlamda Yeri 77
17. 2. Türk Mitolojisinde Koruyucu Ata Ruhlarının Üstlendiği Medenî Kahramanlık ve İyelik İşlevi....78
17. 2. 1. Çoban Ata - Hayvanların ve Çobanların Koruyucusu veya Baba Unvanlı Medenî Kahramanlar....79
17. 2. 2. Hayvan Koruyucusu Ruhundan Musikicilerin Hamisine Geçişte Kambar Ata (Baba Kambar) 86
17. 2. 3. Bakşıların Pîri 87
17. 2. 4. Ölümün ve Yaşamın Hamisi Olarak Burkut Baba 90
17. 2. 5. Yerleşik Hayatın Sembolik Tipi - Çiftçilerin Atası....92

17. 2. 6. Şaman'dan Evliya'ya, Koruyucu Ruh'tan Pîr'e Geçişte Ölümden Kaçış Kopuzun ve Türkünün Mucidi: Korkut Ata 95
17. 3. Halk Sufizmi Bağlamında Medenî Kahramanlık İşlevi 109

On Sekizinci Bölüm
Ateş-Ocak Kültü Paradigmasında Ateş Ruhu

18. 1. Tasavvur ve Tasvir 113
18. 1. 1. Mitolojik Ana Kompleksi Açısından Ateş-Umay, Ateş-Ötüken İlişkileri 115
18. 1. 2. Atalar Kültü Bağlamında Ocak ve Ateş İyesi 118
18. 1. 3. Ateşin Temizleyicilik ve Tedavi Etme İşlevi 120
18. 1. 4. Ateşin Soyu, Aileyi Kötü Ruhlardan Koruma Görevi 123
18. 2. Mitolojik Dünya Tasarımı ve Sosyo-Mitolojik Nedenler 125
18. 2. 1. Dünya Modelinde Ateş-Ocak Kültü 125
18. 2. 2. Ateşin Bulunmasının Mito-Sosyolojik Nedenleri 126
18. 3. Ateşe Sunulan Kanlı Kurban ve Saçı Saçma 130
18. 4. Mito-Etimolojik Bağlamda Ateş 132
18. 5. Sonuç Yerine 134

On Dokuzuncu Bölüm
İye Kategorisi / 136

•

Yirminci Bölüm
Yol İyesi Bağlamında Senkretik Hızır Kavramı / 141

•

Yirmi Birinci Bölüm
Doğa Güçleri Bağlamında İye Kültü

21. 1. Kısa Giriş 150
21. 2. Türk Mitolojisinde Tufan, Yağmur, Yıldırım, Şimşek, Rüzgâr İyeleri 151
21. 2. 1. Yağmur İyesi, Yada Taşı Tasarımı 151
21. 2. 2. Yıldırım, Şimşek Hamileri 160
21. 2. 3. Rüzgâr İyesi Yel Baba 162

Yirmi İkinci Bölüm
Ağaç Kültü ve Orman İyesi

22. 1. Dinî-Mitolojik Açıdan Orman ve Orman Koruyucuları 167
22. 2. Soy Ağaçları 177
22. 3. Ağaç Kültünün Dünya Modelinde Yeri 184

Yirmi Üçüncü Bölüm
Orman (Dağ) İyesi Bağlamında Av Kültü ve Av İyesi

23. 1. Sosyo-Ekonomik Paradigmalı İlkel Avcılık Ritüelleri ve Yasakları 187
23. 2. Av Hayvanlarının Koruyucusu ve Avcılık İyesi 192
23. 2. 1. Avcılık İyesi 192
23. 2. 2. Avcılığın Diğer Koruyucuları ve Bazı Av Kuralları 199
23. 3. Sosyo-Ekonomik Bağlamlı Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş 205
23. 3. 1. Kısa Bir Açıklama 205
23. 3. 2. Sosyo-Ekonomik Bağlamlı Avla Bozkır Sürek Avlarının Bazı Müşterek ve Farklı Tarafları 206
23. 3. 3. İlk Avla İlgili Ritüeller 209
23. 3. 4. Bozkır Avları Bir Savaş Taktiğidir 211
23. 3. 5. Sürek Avlarının Düzenlenme Kuralları 214

Yirmi Dördüncü Bölüm
İye Kategorisi Bağlamında Dağ, Taş ve Oba Kültü

24. 1. Mitolojik Dağ Tasarımı 218
24. 1. 1. Soy Sosyolojisi Açısından Dağ 225
24. 1. 2. Dağa Sığınma ve Kurban Sunma Ritleri 230
24. 2. Ecdat Kültünden Oba Kültüne Geçiş 237
24. 3. Yirmi İkinci ve Yirmi Dördüncü Bölümlere Sonuç 242

Yirmi Beşinci Bölüm
Mitolojik Ana Kompleksinde Su (Pınar) İyesi / 243

•

Yirmi Altıncı Bölüm
Damdabacalar - Ev- Eşik İyeleri

26. 1. Yaşanan Olağanüstü Olaylar ve Bu Olaylarla İlgili Memoratların (Memorate) Oluşması . 253
26. 2. Ev ve Yurt İyeleri 257
26. 2. 1. Ev iyesinin Sosyo-Kültürel Dokusu 257
26. 2. 2. Eşik veya Yurt İyeleri 263
26. 3. Damdabaca Kategorisinde Değerlendirilen Vakit İyeleri 268

Yirmi Yedinci Bölüm
İlkel Mitolojik Varlıklar veya Demonoloji

27. 1. Demonolojiye Kısa Giriş 272
27. 2. Ağaç Yasakları ile İlgili Demonik Varlıklar 279
27. 3. Ölü Ruhu - Hortlak İnancı 281
27. 4. Bas Kökü ile Bağlantılı Demonik Varlıklar 288
27. 5. Yol Azdıran Demonik Varlıklar 294
27. 6. Dönergeler / Dönüşmüşler 299
27. 7. Çocukları Korkutan Demonik Varlıklar 304
27. 8. Diğer Demonik Varlıklar 306

Yirmi Sekizinci Bölüm
Mitolojik Ana Kompleksine Giren Demonolojik Varlıklar

28. 1. Kadın Başlangıçla İlgili Demonik Varlıklar....312
28. 2. Demonoloji Paradigmasında Al Ruhu....315
28. 2. 1. Al Ruhu, Kökeni ve İşlevleri....315
28. 2. 2. Senkretik Al İnancı ve Albastı Varlığının Arkaik Tasavvur İçinde Değerlendirilmesi....319
28. 2. 3. Al Karısı, Sarı Kız ve Kara Umay İlişkisi, Zoomorfik Olgudan Antropomorflaşmaya Doğru....326
28. 3. Doğum Ritüeli Açısından Diğer Demonik Varlıklar....331
28. 3. 1. Çocuğun ve Loğusa Kadının Ölümüne Sebep Olan Demonik Varlıklar....331
28. 3. 2. Hastalık Taşıyıcıları Demonik Varlıklarla İlgili İnançlar....335
28. 4. Netice....340
Genel Sonuç....341

Turkıc Mytologıcal System....343
Bibliyografya....345
Kaynak Kişiler....356
İndeks....357

On Beşinci Bölüm

Mitolojik Ana (Yer Ana) Kompleksi ve Bu Komplekse Giren Diğer Ruhlar

15. 1. Mitolojik Ana'nın Dinî-Ritüel ve Mito-Ritüel Varlığı

15. 1. 1. Kültür Katmanlaşmasında Kutsal Dişi Olgusu - Mitolojik Ana

Mitolojik Ana konusuna başlamadan küçük bir açıklama yapmanın yararlı olacağını sanıyoruz. Aslında batılı mitologların "tanrıçaî kavramını kullanmaktan özenle kaçınmamızın ve Mitolojik Ana olgusu üzerinde durmamızın tek sebebi **tanrı** ve **tanrıça** kavramlarının zihinsel imgeden başka bir şey olmadığıdır. Bu kurgu, eril ve dişil olarak yaratılmış insanoğlunun onu yaratana atfettiği özellikten başka bir şey değildir. Oysa Yüce Yaratan'ın her iki cinsi de kendinde barındırdığı veya cinsiyet anlayışının O'na mal edilemeyeceği bir gerçektir. Ancak ölçü ve değerlendirme yaratılandan yaratana doğru olduğundan mitolojik sistemler, özellikle de Yunan-Roma, Mısır, Sümer, Hitit vb. eski dünya halklarında, tıpkı insan topluluklarında olduğu gibi cinsiyet ayrımı yaparak tanrı ve tanrıça kavramlarını oluşturmuştur. Meseleye Türk Mitolojisi açısından baktığımızda belirgin erkek ve kadın tanrılarla karşılaşmak mümkün olmadığından - ki, Türk dini-mitolojik sistemi Tek Tanrı tanımaktadır- kutsal dişi kurgusunu Mitolojik Ana adı altında toparladık. Nitekim tanrı, tanrıça kavramı da mitolojiye veya dinler tarihine çoktanrıcılıktan gelmedir. Oysa Türk dinî-mitolojik sistemi bilinen hali ile tektanrılı bir yapı içindedir ve cinsiyet farklılığının dışındadır. Bir kez daha vurgulamak gerekirse, **Yer-Su, Ak Ene, Umay, Ayısıt** vb. dişil varlıklar adı altında, doğan her şeyi üreten doğa kültünün kendisi olan **Mitolojik Ana** kastedilmiştir. Bir başka şekilde söylemek gerekirse bütün dişil varlıklar Mitolojik Ana'nın türevleri olarak değerlendirmeye alınmıştır.

Kısaca özetlemek gerekirse Mitolojik Ana paradigması özsel olmaktan daha ziyade zihinsel veya kültik bir anlayıştır. Arkeolojik buluntularda rastladığımız Ana Tanrıça kültü ile Türk Mitolojisinin Mitolojik Ana kültü bir çok noktada kesişse de (toplumda erkeklerin kadın imgesi olarak tanrıça konumu) genel anlamıyla ayrı ayrı kültür ve inanç ürünleridir.

Mitolojik sistemlerin büyük çoğunluğunda bütün canlı varlıkların anası olarak bilinen ve üretici güce sahip Kutsal Dişi - Mitolojik Ana paradigması vardır. Bütün arkaik yapılı mitolojik motifler, bütün hami ruhlar her ne kadar değişime, dönüşüme uğrasalar da bir bütünün, yani Mitolojik Ana'nın genetik hafızasından kopmuşlardır. O bakımdan hiçbir mitolojik olgu tek başına Mitolojik Ana'yı belirlemediği gibi, ayrı ayrılıkta var olan iyeler ve diğer mitolojik karakterler de Mitolojik Ana simgesini yansıtmamaktadır. Ayrılma ve kopma o kadar uzun bir zaman önce olmuştur ki, bir araya getirilen mitolojik varlıklar da Mitolojik Ana'nın bütünü değildir, sadece bütünden kopmadır. Ölümsüzlüğün, mükemmelliğin, kutsal dişiliğin ifadesi olan Mitolojik Ana, zamanla ihtiyar, ancak güçlü Yer Ana şeklinde folklorik düşünceye malzeme olmuştur. Mitolojik Ana'nın değişmeyen işlevi doğuran ve yutan, başka bir deyişle hayatın ve ölümün simgesi olmasıdır. Hayatın simgesi olan **Umay**'ı, ölümün simgesi olarak da **Erlik**'i ortaya çıkaran Mitolojik Ana'dır. O, zıtlıkları birleştirerek bir bütün oluşturmakta, mutlak iyiliğin simgesi olan **Gök Tanrı**'nın ve yaratıcı demiurg olan **Ülgen**'in, dağıtıcı kötü güç olan **Erlik**'in yapısında mevcuttur.

Bazı tarihî ve arkeolojik verilere bakılırsa insanlar, **Yer Ana** veya **Büyük Ana** olarak tanımlanan kutsal dişi ilaha Taş Devri'nde inanmağa başlamışlardır.[1] Bunu Ana Tanrıça'nın M.Ö. 24-22. bin yıla ait olduğu belirtilen Willendorf "Venus" heykelciği de tasdik etmektedir. Ancak bu küçük figurativin bereket, üretkenlik tılsımı, muskası olarak da kullanılabileceği vurgulanmıştır.[2] Zamanla sosyo-ekonomik yapının değişmesi, anaerkil[3] olarak tanımlanan (bugün bile varlığı tartışmalı olan) bir düzenden ataerkil düzene geçişte kutsal dişi, kutsallık konumunu kaybetmeğe başlamış, monoteist dinlerin de ortaya çıkması ile insanlığın yaşı kadar eski olan Mitolojik Ana'nın simgeleri zorla dinî-mitolojik alandan çıkarılmış, kutsal dişi motifi bir süreklilik içinde sanatın bütün alanla-

---

1 Witcombe Christopher L. C. E., "Women in Prehistory. The Venus of Willendorf", *Mother Goddes Sitesi*

2 Witcombe Christopher L. C. E., *age.*

3 Anaerkilliğin kurucusu İsviçreli hukukçu Jacob Bachofen'den (1815-1887) bugüne kadar feministlerin ilham kaynağı olan bu olgu veya kurgu, temeli itibarıyla bir dizi mitolojik verilerle desteklenmeğe çalışılsa da maddî kanıtlarını bulamadı. Karşıt görüşler bu tartışmalı konuyu daha da anlaşılmaz hâle getirdi.

rının alt yapısında varlığını korumuştur. Burada bir uçtan diğer uca düşmemek için hemen belirtelim ki Mitolojik Ana olgusu ile ne "Anasal Büyük Tanrıça bir fantezi, şaşırtıcı bir eleştiriye direnme kapasitesine sahip güçlü bir fantezidir"[4], ne de tarihöncesi bütün dinî-mitolojik alanı bir tek Ana Tanrıça hükmü altına alan feministlerin düşüncesi şeklinde ele alınmıştır. Mesele Türk Mitolojisinin sunduğu kanıtlar bağlamında yorumlanmıştır.

Türk Mitolojisinin en eski katmanında doğumla ölümü bir arada tutabilecek ve ilklik, başlangıç olma gibi vasıflara cevap verecek Mitolojik Ana veya daha somutlaşmış varyantıyla Yer Ana varlığını görürüz. Ayrı ayrı simge ve imgelerin bir araya getirilmesi Mitolojik Ana varlığının zamanla **Yer Ana, Yer-Sub, Ötüken, Umay** kültü şeklinde ortaya çıktığını ve mitolojik olgudan cisimleşmeğe kadar uzun bir yol kat ettiğini görürüz. Tanrıcılık kültünün ilkel ve basit Mitolojik Ana varlığından somut bir sisteme dönüşmesi düşünce ve yaşam felsefesindeki gelişmelerle bağlantılıdır.

Eski insanın gerçeklikle hayali, maddî ile maneviyi net şekilde ayıramadığı veya bu kavramları bir bütün halinde gördüğü bir zamanda tabiat kültü hakimdir. O halde bütün dinî görüşlerin ve mitolojik sistemlerin kaynağında tabiat kültünün hakim olduğu bilinmektedir. Canlı vücut olarak tasavvur edilen tabiat, doğan, türeten, yaşlanan varlık gibi bilinmektedir. Tabiat kültünün gelişmesi bağımsız mitolojik tip olan Yer Ana (Mitolojik Ana) kültünü oluşturdu. Zamanla bir sistem oluşturan senkretik yapılı koruyucu ruhların dallanması yoluyla ortaya çeşitli işlevleri olan bir dizi ruhların çıktığı da bilinmektedir.

Mitolojik Ana, ilk zamanlarda bütün canlı varlığın hamisi ve yaratıcısı olarak bilindiği halde, çeşitlenme neticesinde birçok koruyucu ruh ortaya çıkmış oldu ki, bunlardan bazıları iye kategorisine girmektedir. Ancak Mitolojik Ana'nın bağdaştırıcı işlevi inanç bağlamında olsa da korunmuştur. Nitekim Altaylı boylar bugün de bütün dağ, nehir, orman ruhlarının üstünde Yer Ana'nın (Der Ene) durduğunu unutmamışlardır. Yer Ana, bütün hayvanların, kuşların ve bahadırların anası ve koruyucusudur. O halde dağ, nehir, orman vb. koruyucu iyeler Mitolojik Ana'nın somutlaşmış ve çeşitlenmiş varyantlarıdır, denilebilir.

Uzun kulakları olan ihtiyar bayan şeklinde tasavvur edilen Yer Ana'nın antropomorf varlığı dilde deyim biçiminde korunmuştur. Nitekim bugün Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da yapılan her işte gizlilik payının az olduğunu vurgulamak için *"Yerin kulağı var."* ifadesi kullanılır. Her şeyi duyan, bilen Yer Ana,

[4] Loraux N., "Tanrıça Nedir?", *Kadınların Tarihi. Ana Tanrıçalardan Hıristiyan Azizlere*, C.1, İstanbul, 2005, s.56.

yukarıdaki ifadeden de görüldüğü gibi en gizli konuşulan şeyleri de bilmesi ile dikkat çeker.

Bugün transformasyona uğramış ve çeşitli makamlarda bulunan hami ruhlar şu veya bu derecede Mitolojik Ana'nın görev ve sıfatlarını tamamlarlar. Bunun anlamı şudur: özet olarak ayrı ayrı ruhların yapısal fonksiyonel niteliği, Mitolojik Ana'yı oluşturmaktadır. Mitolojik Ana konusu eski ideolojiye ve dünya görüşüne bağlı olduğundan, bu mitolojik varlık anlatıya dayalı metinlerde, tasvirî sanatta, harekete dayalı ritüellerde gerçekleşmiştir. Kaynakların çokluğu ve zaman açısından değişkenliği Mitolojik Ana kompleksine giren her bir kadın koruyucunun veya önce kadın koruyucu olarak tasarlanan ancak Gök Tanrı dini sisteminin etkisiyle erkek görünümü alan (erkekleşen) ruhların tam portresini çizmeyi problem haline getirir. Aslında Tanrı kavramı cinsiyet anlayışının dışında olsa da zamanla toplumda egemen olan güçler dinî alana da cinsiyet kavramını taşımışlardır.

Bütün bunlara ilaveten şunu da kaydetmekte yarar vardır ki Orhun-Yenisey yazıtlarında Gök Tanrı ve Umay'la birlikte **Iduk Yer-Sub**'un da adı geçer. Türk milletinin mahvolmasının önleyen, Türklere zafer veren, Tanrı ile Yer-Sub'dur. Buradan da Yer-Sub hamisinin yüksek statüye sahip olduğu görülür. Orhun-Yenisey yazıtlarının en iyi araştırmacılarından olan W. Radloff, P. M. Melioranskiy, V. Thomsen, V. Bartold vb. Iduk-Yer Sub'u Türklerin Tek Tanrısı olarak telakki etmişlerdir. Ancak hiçbir araştırmacı (buraya yukarıda adları geçen bilim adamları ile beraber J. P. Roux, R. Giraud, A. Von Gabain, E. Lot-Falck vb.) Yer-Sub ilah adında Mitolojik Ana tasarımını görememiştir. Bunun bir sebebi de en eski Türk mitolojik katmanını oluşturan kutsal dişi - Mitolojik Ana paradigmasının Orhun-Yenisey yazıtlarında Yer-Sub şeklinde zikredilmesidir.

Oysa Göktürk Kağanlığı mitolojik çağın kapandığı dönem olarak bilinmektedir. O bakımdan 7. yy. metinlerinde Mitolojik Ana'nın Yer-Su şeklinde varyantlaşması doğal olmakla beraber verilen bilgiler de çok kısıtlıdır. Daha sonraki dönemlerde yapılan derlemeler Yer-Su ruhlarını veya ruhunu diğer doğa güçleri ile eşitmiş gibi sunmaktadır.

Etnografik bilgilerden anlaşıldığına göre dağ, orman ruhları ile birlikte Yer-Su ruhu da ayrıca yüksek dereceli ruh olarak görülür. Yer-Su kavramının birleşik bir ruh olması, diğer yer ruhlarının ondan ayrı tutulması, araştırmacıları bu ruhun bağımsız bir kategori oluşturduğu düşüncesine götürmüştür. Aslına bakılırsa mesele, Yer Ana kompleksine giren diğer ruhların ve iyelerin bağımsız olmasında değil, eski mitolojik görüşlerin somutlaşmış şekli olan Yer-Su koruyucu ruhunun Göktürkler döneminde Mitolojik Ana'nın bazı fonksiyon-

On Yedinci Bölüm

Türk Mitolojisinde Kült

17. 1. Kült ve İnanç Sisteminin Sosyo-Kültürel Bağlamda Yeri

Kült ve inanç, insan toplumunun asırlarca geliştirdiği davranışlar - ki buna iyi ve kötü, aydınlık ve karanlık, yararlı ve yararsız, kutsal ve sıradan vs. kalıplaşmış zıtlıklar dahildir - sistemidir. Kült ve inanç, sözlü metinlerde ve ritüellerde topluma iletilen ve toplumca yaşanılan örgülerdir. Kült ve inanç düzeyinin sözlü bir metin biçiminde sağlanması *bizimki* veya *biz* şeklinde algılanan inanç öbeğinin gizliliğinin *onlar* veya *yabancı* kategorisine girenlerden korunmasıdır ki, toplum tarafından her zaman düşünülmüştür. Bir tarafta kültürü ve inancı yaşatan, kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan bir sözlü kültür aracı olan hafıza ve hafızada kolayca kalan simgeler, diğer tarafta topluma yabancı olan, dışa kapalı ve anlaşılmaz olan gizemli sistem, işte bu iki öğe mitolojiyi ve mitolojik çağın insanını en çok düşündüren mesele olmuştur. İster anlatıma dayalı metin olsun ister gösteriye dayalı ritüel olsun kültler, simge ve gizem prensibi üzerinde oluşturulmuştur.

Kült ağırlıklı mitolojik tasarımlarda insan, hayatı doğru bildiği bir şekilde yaşamak gayreti içinde olup kutsal bilineni korumaya yönelmiştir. Bu anlamda mit *"İnanışları dile getirir, belirgin kılar ve düzene koyar, ahlak ilkelerini savunur ve onları zorla kabul ettirir; rite ilişkin törenlerin etkinliğini güvence altına alır ve insanın uyması için yarar sağlayıcı kurallar sunar."*[1]

Mitin kült ve inanç boyutu dinî bir hassasiyet taşımaktadır. Nitekim mitolojide evrenin ve insanın yaratılış sebepleri, mevcut olma nedenleri, varoluşta mutlak gücün rolü vs. mitolojinin ilk dinsel olguyu bünyesinde barındırdığını kanıtlar. Kült ve inanç sistemi toplumun dünya görüşünün mahsulü olmakla birlikte aynı zamanda yaşamıdır. Kült ve inanç sisteminin kabul edilen dinlerin

[1] Malinowski B., *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, Ankara, 1998, s. 101.

etkisiyle şekil değiştirmeleri söz konusu olsa da özün bütün durumlarda, sosyo-kültürel yapıdaki yeni oluşumlara rağmen, sürekliliğini koruyabilmesi esas meseledir. Kamusal içerikli olan kültün, dinlerin temel öğesi olduğu yapılan diğer araştırmalarla da ispatlanmıştır. O bakımdan *"Kült eylemlerinde din emreder, grup emri yerine getirir."*[2]

Kavramsal olarak kült, Türk mitolojisinde doğaüstü varlıklar şeklinde tasarlanan yüce ve kutsal varlıklara gösterilen saygı, ihtiram ve bazen de tapınmadır. Özellikle belli kavramların ve olguların koruyucusu olarak bilinen tanrısal varlıkların kültleşmesi Türk mitolojisinde yaygın bir öğedir. Kült kavramına giren varlıklar, iye kategorisiyle her ne kadar benzerlik gösterse de genel bir yapı içinde bulunması ve tanrısal olması açısından özel bir statü göstermektedir. Özellikle Türklerin atalarına saygıdan doğan atalar kültü iye kategorisine her ne kadar benzese de belirgin kılıcı farklar da az değildir.

Atalar kültünün başlıca amaçlarından biri toplumu bir araya getirerek bir birliktelik oluşturmak, inanç bütünlüğü bağlamında kollektif bir vücut olarak yapılandırmaktır.

17. 2. Türk Mitolojisinde Koruyucu Ata Ruhlarının Üstlendiği Medenî Kahramanlık ve İyelik İşlevi

Göktürk asilzadelerinin her yıl atalar mağarasına gidip kurban sunmaları, Türklerde koruyucu ata ruhlarının çok yaygın olduğunun bir göstergesidir. Yazıya zamanında geçirilmediği için ata-baba kültü ve onun çevresine dahil olan mitler bize kadar ulaşmamıştır. Diğer taraftan Türklerin zamanla kabul ettikleri dinler de ata-baba kültünü olumsuz yönde etkilemiştir. Türkler hakkında geniş bilgi veren Çin, Bizans, Fars, Arap kaynakları da atalar kültüyle ilgili fazla bir şey söylememiştir. Atalar kültü Türk mitolojisinde üç anlamda işlevselleşmiştir:

a) Soya adını veren ve ilk ata: Oğuz Ata, Kırgız AtaÖ Bunlar atalar kültü bağlamında değerlendirilir, simgeleri ilklik, türeticiliktir.
b) Toplumda ata olarak kabul edilen ve medenî işlevi olan mitolojik şahıslar: Korkut Ata, Kambar Ata, Baba DehkanÖ Simgeleri bilgelik ve evliyalıktır.

[2] Malinowski B., *Büyü, Bilim ve Din*, İstanbul, 2000, s. 60.

c) Eski Türk atalar kültü bağlamında şekillenen ve İslam'dan sonraki medenî kahramanlık işlevini meslek ve sanat pirleri olarak yerine getirenler.

Bunlardan birinciler menşe (etnogonik) mitleri kapsamında *Türk Mitolojik Sistemi*'nin 1. cildinde öğrenildi.

Her bir koruyucu ata ruhunun iç yapısı, yani işlevsel özelliği ve dış yapısı, yani onlara sunulan kurbanlar, ritüel-mitolojik öbek olarak bilinmezliğini korumaktadır. Koruyucu ata-baba ruhlarının fonksiyonlarının birbirine karıştığı da görülmektedir. Bu koruyucu ruhlardan büyük bir kısmına **ata** denilmesine rağmen, bazılarına da **baba** denilmesinin veya hem ata hem de baba şeklinde karışık bir ifade kullanılmasının sebebi de açık değildir. Mesela Türk kavimlerinde **Çoban Ata** adıyla bilinen ve koyunların hamisi olan koruyucu ruh, Tatarlarda hem ata hem de baba adıyla zikredilir. Ata-baba kültü zamanla koruyuculuk fonksiyonu ile beraber ocaklara dönüşmüş, İslam'ın kabulünden sonra evliya kültünün oluşmasında temel rolünü oynamıştır. Bu arada aksi tesir sonucunda ata kültü de özellikle Orta Asya, Azerbaycan ve Anadolu sahasında **evliyalık** özelliği kazanmıştır.

Kültürel nesnelerin ve kurumların oluşturulmasına önemli ölçüde iştirak eden ilk atalar, ayrıca yasaları koymaları, töreleri tespit etmeleri, bazı hallerde de demiurg işlevini üstlenmeleri ve en önemlisi de bir soyun, boyun ceddi olmaları ile farklı bir kategori oluşturmaktadır. Ancak soyun ortaya çıkmasını sağlayan ilk ata veya ecdat kültünden farklı olarak koruyucu ata kültü, yalnız kültürel olguların, İslam'dan sonra ise sanat dallarının ve mesleklerin mucidi olarak bilinmekte, kendi adı ile uruk, soy, boy oluşturmamaktadır.

17. 2. 1. Çoban Ata - Hayvanların ve Çobanların Koruyucusu veya Baba Unvanlı Medenî Kahramanlar

Göçebe olan ve hayvan besleyen bir kavmin mitolojisinde ister ev hayvanlarının, isterse de av hayvanlarının öneminin büyük olduğu gerçeği bu hayvanları koruyan ata ruhları kültünün mevcutluğunu kanıtlayacak esas delildir. Zamanla yerleşik hayata geçmelerinin sonucunda hayvan kültü arka plana itilmiş, bitki kültü öne çıkarılmışsa da Türk mitolojisinde hayvanları koruyan iyeler kültü şu veya bu şekilde korunmuştur.

Çoban ve çobancılığın, ekonomik düzeyin üst tabakasında olduğu bir çağda ortaya çıkan **Çoban Ata** kültü, elde olan verilere göre bütün hayvancılığın

On Sekizinci Bölüm

Ateş-Ocak Kültü Paradigmasında Ateş Ruhu

18. 1. Tasavvur ve Tasvir

Türk mitolojik sisteminde onlarca değişik varyantta mevcut olan **ateş** veya **ocak** kültünün başlıca fonksiyonu insanları, onların ailelerini beladan, hastalıktan korumak, hayvanların artışını ve evin bereketini sağlamaktır. Oldukça yaygın inanç sistemine giren ve başlangıçta Mitolojik Ana sisteminden çıkan ve bu nedenle de çoğu kez Umay'la, kayın ağacıyla beraber anılan **ateş**, mitolojik şuurun sonraki merhalesinde kadın tipinden erkek tipine geçmiştir. Her evdeki (çadırdaki) **ocak** ve ocaktaki **ateş** hamisiyle beraber, eski Türkler tanrı kadar güçlü ve etkili olan genel ateş ruhunun varlığını da kabul ederler.

Özellikle Şaman mitolojisinin katkısıyla bu **ateş-ocak hamisi** yeni, birtakım değerler kazanmıştır. Mesela Yakut Şamanı Merey'e göre dokuzuncu gökte ateşi yaratan **Dalkın eezi tangara** adlı tanrı yaşar.[1] Burada **eezi** (diğer Türk lehçelerinde **ezi, iye, idi** vs. gibi terimlerle karşılanır.) kelimesi üzerinde durmak lazımdır. Bilindiği gibi Yakutça'da **tengere** sözü genel anlamıyla ruh, özel anlamıyla töz/tös terimini karşılamıştır. Tengere, hiçbir şekilde bugün ifade ettiği anlamda, yani "baş mabud kültü" anlamında kullanılmamıştır. Ancak **eezi** sözünün yanına **tangara** ilah adının getirilmesi ateş hamisinin yüksek mevkiine işaret etmesinin yanında bu koruyucunun da yüksek dereceli ruhlar sırasına dahil olduğunu ispatlar.

Eski çağlarda **ocak** kelimesinin bir anlamı da aile, soy, nesil olarak tanımlanmış ve anlamın genişlemesi sonucunda ocak, ata-baba-oğul üçlüsünden ibaret mürekkep bir yapı oluşturmuş, zamanla torunların ayrılması ayrı bir ocağın, dolayısıyla yeni bir ailenin oluşmasına sebep olmuştur. O bakımdan ocak töresine göre ateşi korumak görevi ailenin küçük oğluna verilmiştir. An-

[1] Alekseev N.A., *Şamanizm Tyurkoyazıçnıh Narodov Sibiri*, Novosibirsk, 1984, s. 33.

cak ocak kültünün kadın başlangıçla ilişkisini de hiçbir şekilde göz ardı etmemek gerekir. Ancak bu durum ata-baba-oğul üçlü formülüne nispetle daha az rastlanan bir olgudur. Bu sebeptendir ki ocak kültü bazı Türk boylarının geleneklerinde ata-baba ruhlarının barındığı yer olarak da gelişim göstermiştir.

Soy veya aile ocağı ruhu hakkındaki tasavvurların sentezinden ortaya çıkan **Othan** (ailenin veya soyun kutsal ateşini koruyan varlık) inancı, Moğol halklarında ateş tanrısına dönüşmüştür.

Yakutların mitolojik inançlarına göre dokuzuncu gökte **Dalkın eezi** ile beraber baş tanrı da yaşamaktadır. **Ot Ene** ile baş tanrının semanın aynı katında olması Türklerin ateş ruhuna vermiş oldukları büyük önemle ilgilidir. M. Seyidov'a göre Moğol kavimlerine komşu olan Teleütlerin inancında her ocakta yaşayan od anadan başka **Öymek aruu** denilen yüksek dereceli ateş ruhu da vardı.[2] Teleütler, ateş ruhunu, parmak boyunda olan sarı samur (**erkak payısarıkı**) şeklinde tasvir ederler.[3] Altaylılar, **Kız Ana** dedikleri Ateş tanrısını beyaz, güzel bir kız gibi tasvir ederler.[4]

Yakutlarda sıcak ateş (**aal uot**) ve onun sahibi (**uot iççite**) çok saygıyla hatırlanır. Yakutlar, ateş ruhunun diğer tüm hamilerden hatta yaratıcı tanrı özelliği kazanmış Yüryüng Ayıı Toyon'dan da üstün bilirler. Yakutlar, ateş ruhunu beyaz saçlı ihtiyar gibi tasavvur eder, adına en güzel sıfatları eklerler.[5] Yakutlar, ateş ruhuna ak sakallı Ateş Babam, diye müracaat ederler.[6] Şunu da kaydetmekte yarar vardır ki Yakutlarda ateşin bir değil yedi kardeş olarak bilinen yedi tanrısı vardır.

Yakutlarda ateş hamisinin küçük boylu, beyaz saçlı ihtiyar gibi takdim edilmesi Azerbaycan masallarında rast gelinen boyu bir karış, sakalı yedi karış olan mitolojik varlığı hatırlatır. Azerbaycan mitolojik metinlerinde de ateş hamisinin boyunun bir karış, sakalının yedi karış olduğu ve daha arkaik devirlerde kadın olarak tasavvur edildiği görülür.[7] Ocakta yemek pişiren kahramanın yanına yerin altından gelen ve sakalının bir teli ile masal kahramanının arkadaşlarının ellerini kollarını bağlayıp kazandaki yemekleri yiyen bu varlık hiç şüphesiz ateş ruhu veya ocak hamisidir. İzinsiz gelen misafirleri cezalandıran bu ateş ruhu, masallarda mitolojideki olumlu tipin olumsuz işaretine dönüş-

---

2 Seyidov M. ,*Azerbaycan Mifik*, s. 156.

3 Dırenkova N.P., "Kult Ognya Altaytsev i Teleut", *Sbornik Muzeya Antropologi i Etnografi*, T.6, Moskova-Leningrad, 1927, s. 24.

4 Dırenkova N.P., *Kult Ognya Altaytsev i Teleut*, s. 63-64.

5 Ergis G.Y., *Oçerki po Yakutskomu Folkloru*, Moskova, 1974, s. 121.

6 İnan A., *Şamanizm*, s. 128.

7 *Azerbaycan Mifoloji Metinleri*, Haz. A.Acalov, Bakü, 1988, s. 148.

müş ve boyu bir karış, sakalı yedi karış olan şeytanî bir karakter kazanmıştır. Buna göre de bu mitolojik varlık masal kahramanına yenik düşer.

Çuvaşların mitolojik inançlarında **Çike Suhal** denilen ve dirsek boyunda olan ihtiyar tipi de ateşle ilgilidir. Nitekim destan kahramanlarına şarkı söyleyen Çike Suhal, her zaman yanan ateşin yanında bulunur.

Aynı şekilde Moğol mitolojisinde de ocak hamisi cüce gibi tasvir edilmiştir.[8] Bu tipli tasvirler genelde **ateşli mercimek** olarak adlandırılır.[9]

Türk-Moğol halklarının inancına göre Ateş tanrısı veya ruhu tek gözlü (bazı hallerde üç gözlü olarak da geçer.) olup yalnız göğe doğru bakar. Anlaşıldığına göre ateş ruhunun tek gözü tepesindedir. Ateş ruhunun yüzü kar gibi beyaz, saçları ve sakalı sık ve beyaz, kaşları bakır renginde, dişleri de beyaz erkek olarak tasavvur edilir. Ateş ruhuna, ana denilmesi bu mitolojik varlığın kadın ve erkek olarak algılanmasıyla ilgilidir. Daha eski inançları koruyabilmiş Altaylılar çoğu kez Moğollar gibi ateş ruhunu dişi olarak düşünürler. Bu nedenledir ki, Teleütler, ateş iyesine **Ot Ene** derler. Ot veya Ut Ene aslında evin sahibidir. Nitekim ateş, evi temizlediği ve ışıklandırdığı gibi Ot Ene de evi korur. İnançlarda Ot Ene'nin kızdırılması veya ona karşı saygısızlık sonucunda evin yanması, aile fertlerinden bazılarının hastalanması gibi bazı olumsuzluklar yer alır.

Ancak bazı Türk ve Moğol halklarında ekonomik düzeyin değişmesiyle Ateş ruhunun, kadın başlangıçtan erkek başlangıca kaydığını görmek mümkündür. Çuvaşların hem Ateş Ana hem de Ateş Ata inancı bu nedenledir. Aynı ile Buryatlarda da Ateş Ana ile Ateş Baba inancı beraber geçer.

18. 1. 1. Mitolojik Ana Kompleksi Açısından Ateş-Umay, Ateş-Ötüken İlişkileri

Ateş ve ocak, artış, yaşam, zenginlik kaynağı olarak tasavvur edildiği için bütün canlıların canının ocakta olduğu inancını doğurmuştur. Kısacası Türk mitolojik tasavvurunda milletin geleceği ateş ve ocakla ilgili bir şekilde düşünüldüğünden mitolojik sitemde bu kült bağlayıcı, bir araya getirici fonksiyonunu da üstlenmiştir. Bu yönüyle ateş ve ocak kültü Yer Ana kompleksine girmektedir. Bunu ateş hamisinin başlangıçta kadın olarak tasavvur edilmesini, ateşe Ot Ene diye müracaat edilmesi de göstermektedir. Ayrıca tarihî bilgilere göre ateşin koruyucusu ilk zamanlarda kadın olmuştur. Diğer taraftan ateş

---

[8] Nurmakambetov A.N., "O Kazakskih Etnonimax Adai i Şerkes Torkskar", *Onomastika*, Moskova, 1984 s. 93.

[9] Gordlevskiy B.A., *İzbrannıe Soçinenie*, T.3, Moskova, 1962 s. 33.

On Dokuzuncu Bölüm

İye Kategorisi

Türk halklarının inanç öbeğinde var olan **iye** kültü mitolojimizin en zengin kısmını oluşturmaktadır. Aslında en eski mitolojik düşüncenin ürünü olan iye kültü çeşitli Türk lehçelerinde değişik varyantlarda kalmaktadır:

Eski Türkçede **idi/izi**
Osmanlı metinlerinde **is/issi**
Hakasçada **ezi**,
Altaycada ve Türkmencede **ee**,
Tuva, Kırgız, Kazak ve Nogaycada **ie**,
Sagay ve Karakalpakçada **i**,
Başkurtçada **eye**,
Tatarcada **iya**, **iyase**
Azerbaycan Türkçesinde **yiye**, **iye**
Türkiye Türkçesinde ve Karaçay-Balkarcada **iye**,
Özbek ve Uygurcada **ega/ege**
Koybolcada **ize**,
Yakutçada **iççi**,
Kumukça'da **es**

adlarıyla anılmakta olan iye kategorisi Türk mitolojisinin yaşayan öğelerinden biridir.

Türkçe'de **-d>-z>-y** ses değişimi sahip anlamına gelen kelimelerde değişik seslenmelere sebep olmuştur. Bu dinî-mitolojik anlayış diğer dillere de geçmiştir. Mesela sahip anlamlı ruhlara Buryatlar **ecen**, Tunguzlar ise **amaka** derler.

İzi/iye teriminin daha geniş anlam kapsadığını söylemek gerekir. Nitekim bazı kaynaklarda, mesela *Divanü Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık, Ebu Hayyan Lügati* vs.de, **iye** kelimesinin tanrı anlamına geldiği de gösterilmiştir. E.

Lot-Falck'ın da makalesinde **iye** kelimesinin çeşitli seslenmeleri verilmiş, ancak kelimenin kökeni hakkında tutarlı bir şey söylenmemiştir.[1] L. Budagov'un bu kelimeyi Farsça'ya bağlaması ve N. Yegorov'un aynı terimi Hint-Avrupa dillerine mal etmesi yanlıştır.[2] Nitekim **in/en** varyantında mevcut olan ve ilah, sahip anlamı içeren bu kök morfem proto Türkçe döneminden bellidir. **N** ağzında konuşanlarda **ine**, **y** ağzında konuşanlarda **iye** ve varyantları şeklinde telakki edilen bu kök kelime, diğer dillerde de sema, semanın sahibi, yaratıcı güç anlamlarında mevcut olmuştur.

İye kültü orta dünya ruhları içinde özel bir yer tutmaktadır. Nitekim Türk mitolojisinin esaslı kategorilerinden birini oluşturan ve sayıları bilinmeyen iyeler her ne kadar orta dünyada bulunsalar da her biri bağımsız olup kendi aralarında olsa dahi hiyerarşi oluşturmamaktadır.

Bir diğer mesele iye kültünün, Mitolojik Ana kapsamında işlevselleşmesidir. Hatta etimolojik olarak ilah anlamlı **in** köküne bağlanan iye ve varyantları, başka bir düşünceye göre ana anlamlı **ene(y)** kökü ile de alakalıdır. Nitekim Türk lehçelerinden Kumandin, Hakas, Başkurt, Tuva, Yakut, Özbek, Karakalpak vb. **eney, ene, iney, iye** vs. şekillerde çeşitlilik gösteren ana anlamlı iye kökünün, Mitolojik Ana kompleksinden çıktığı ve bu bağlamda öğrenilmesi ayrıca kayda değer hadisedir.

İççi, ezi, iye olarak adlanan bu hami ruhların sayısı hakkında Türk mitolojisinde belirli bir görüş yoktur. Hakkında çok az şey bilgimiz ve bazen de tanrı adı ile söylenen talih veya yol tanrısı aynı zamanda yaz ve kış tanrıları da orta dünyanın koruyucuları arasında yer almaktadır. Ayrıca **iye** kültü ile bir başka ilgili olan, ancak **tanrı, tangara, tura** vb. adlarla anılan koruyucu ruhlar da vardır. Onları da iye kültü kapsamında öğrenmek gerekir.

Bununla beraber Altay-Sayan halklarında ve Sibirya Türklerinde, özellikle de Yakutlarda insan soyunun koruyucusu görevini üzerine alan Umay, Ayıısıt veya İyehsit gibi çok popüler olan mitolojik varlıklar da vardır. Buraya av hamilerini de ilave edersek orta dünya koruyucu ruhlarının mürekkep manzarası ortaya çıkar. Mesela Yakutlarda **Bayana** diye bilinen hami ruha Altaylar ve Şorlar **Payana** demektedirler. Ancak Payna, av ve avcıların koruyucusu olmakla beraber hem de dağ (**tag eji**) ruhudur. Ayrıca çoğu kez kadın gibi tasavvur edilen Payana/Bayana, genel ruhların adı olup hem sema hem de yer ruhlarını bildirir.

---

[1] Lot-Falck E., "La Notion de Propriété et les Esprits-Maitres en Sibérie", *Revue de l'Histoire des Religions*,144, 1953, s. 187-188.

[2] Bkz. Nadjip E., *˙storiko-Sravnitelnıy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Kniga 1, Moskova, 1979, s. 409; Yegorov N., "Opıt Etimologizatsi Çuvaşskih Terminov Rodstva i Svoystva", *İsledovaniya po Etimologi Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı, 1981, s. 31.

Yakut mitolojik inançlarına göre orman ruhlarının sayısı dokuzdur ve onların da en büyüğü **Baay Bayanay**'dır. Baay Bayanay başta olmakla orman ruhlarının esas görevlerinden biri de avcılara bol av vermek ve onları korumaktır.[3] Çin kaynaklarından da belli olduğu gibi Türkler özellikle de Altay-Sayan Türkleri koruyucu ruhlarının tasvirlerini yapıp ve bu tasvirleri yağlamakla bir nevi kendilerini ve ailelerini korumuş olurlar. Bu tasvirler çadırın en görkemli yerine asılır. Bir diğer bilgiye göre de kağanlarda bu koruyucu ruhların altından yapılmış tasvirleri bulunurmuş.[4]

Koruyucu ruhların ortaya çıkması hakkında V. Verbitskiy'in[5] derlediği bir Altay miti mevcuttur. Bu mite göre kötülüğün sembolü olan Erlik, kendine yeni bir dünya oluşturup onu insanlarla doldurmak ister. Ancak Erlik her defasında çekici örse vurdukta çekicinin altından yılan, ayı, yer eşen gibi yaratıklar çıkar. Ülgen'in emriyle Mangdışire Erlik'in dünyasını ve adamlarını yeraltına kovmak için savaşa başlar. Kerey Han'ı gökten yere atar, Biy Karaş'ı da yenerek onu da yeraltı dünyasına gönderir. Sonunda Mangdışire, Erlik'i ağır yaralayarak hizmetçilerini yağmur damlaları gibi gökten yere döker. İşte bu sırada suya düşen **su eezi** (su sahibi), taşa düşen **taş eezi** (taş sahibi), dağa düşen **tu eezi** (dağ sahibi), ormana düşen **agaş eezi** (ağaç veya orman sahibi), eve düşen **uy eezi** (ev sahibi), mala düşen **mal eezi** (hayvan sahibi), düz yere düşen **yer eezi** (yer sahibi), hayvana düşen **hayvan eezi** (hayvan sahibi), balıklara, kuşlara ve diğer varlıklara, kısaca kim nereye ve neye düşerse oranın sahibi olur. Mitten de görüldüğü kadarıyla iye kategorisine giren koruyucu ruhların kendi bölgelerinin dışında hiçbir etkinliği yoktur.

Koruyucu ruhlar kategorisine giren orta dünya ruhlarına eski Türklerde toprak veya vatan hamisi olan **Ötüken** de dahil olmaktadır. Şöyle ki kutsal vatan sembolü olan Ötüken ocak, ateş koruyucusu ile de ilgili olmuştur. G. Ergis'e göre **Ötüken** kelimesi, **Od Ana** (Ateş Ana) kelimesinin değişik varyantı veya tercümesidir.[6] Bu mitolojik varlık Moğol-Buryatlara **İtugen** veya **İtuge** şeklinde geçmiş ve daha çok toprağın sahibi anlamında kullanılmıştır.

Azerbaycan mitolojik inançlarına göre gözle görülen her şeyin iyesi var. Bunlar insanlara görünmezler. Demonik varlıklar olan ve Azerbaycan'da **yeyler** veya **bizden yeyler** adıyla nitelendirilen kötü ruhlar da gözle görülmezler. Ancak iyelerle bizden yeylerin arasında fark vardır. Bizden yeyler bugünkü hali

---

[3] Bkz. İnan A., *Şamanizm,* s. 63.

[4] Biçurin N.Ya., *Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena,* Moskova-Leningrad, T.1, 1950, s. 15-16.

[5] Verbitskiy V.İ., *Altayskie İnarodtsı,* s. 122-123.

[6] Ergis G.U., *Oçerki po Yukutskomu Folkloru,* Moskova, 1974, s. 138.

ile hiçbir şeyin sahibi olmadıkları halde, iyeler sahip oldukları nesnenin yanında yaşar ve onu korurlar. Mesela bahçe iyesi bahçeyi korur ve bahçede yaşar, suda, dağda bahçe iyesi olmaz. Ancak yeyler, her yerde yaşar ve insanlara zarar verirler. İyelerin yanına geldikte selam vermek, giderken de hoşça kal demek lazımdır. Onda ev iyesi evi düzenler, bahçe iyesi bahçede meyveyi bol eder, yol iyesi de yolu uğurlu eder vs.[7]

Her hangi bir şeyin sahibi olarak algılanan koruyucu ruhlar, iyiliksever oldukları gibi kızdırıldıkta, saygısızlık gösterildikte vs. zarar verebilen kötü ruhlara dönüşürler. Kısacası, iyeler bazen insanları koruyan ve onlara zarar veren ruhlar olarak iki kısma ayrılmaktadır. Bu bağlamda iyeleri de iyi ve kötü veya kara iyeler olarak sınıflandırmak mümkündür. Kara iyeler, zamanla demonik özellik alarak eski fonksiyonlarını kaybetmişlerdir.

Türk mitolojisinde tek Tanrı anlayışı olmuş olsa da ruhlar kategorisi ağır basmaktadır. Nitekim koruyuculuk fonksiyonuyla bir başa alakalı olan ruhlar veya iyeler kültü, Türk mitolojisinin özgü bir kategorisi olarak gözükmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi iyeler kategorisi hiyerarşi oluşturmamaktadır. Ancak sistemli bir düzeyde mevcut olan iye kültünü en azından aşağıdaki bölümler altında incelemek mümkündür:

- Kültleşen iyeler. Medenî kahramanlık ve iyelik işlevini üstlenen, ata ve baba adı ile bilinen koruyucular ve mucitler.
- Kendine özgü bir işlevi olan ocak-ateş koruyucusu.
- Asıl koruyucu iyeler. Bunlar genel olarak damdabaca kategorisi altında toplandı.
- Bizden yeyler (kara iyeler) veya demonik varlıklar ki, bunlar da genel olarak hortlak, al ve bas kategorisi bağlamında değerlendirildi.

İye kategorisi veya iyeler kültünü dört ana başlıkta topladık ki bunlardan ilk ikisi yukarıda diğer bölümlerde incelendi.

İyelerin en belirgin bir diğer özelliği, Ülgen ve Erlik'le alakaları olmadığı gibi, Umay ve Gök Tanrı'yla da ilişkilerinin bulunmamasıdır. Bu da iyeler kültünün Şamanlık tarafından asimile edilemediğine ve bağımsızlıklarını koruduklarına tanıklık yapar. Diğer taraftan iyeler, ilkel şekillerini bütün hallerde korumağa çalışmıştır. Nitekim iyeler, yukarıda da denildiği gibi bulundukları yeri, sahayı ve nesneyi korurlar. Onların sema ve yeraltı ruhlarla ilişkileri olmadığı gibi birbirleriyle de alakaları yoktur. İyelerin işlevsel sahaları yalnız

[7] *Azerbaycan Mifoloji Metinleri*, s. 51.

bulundukları dağ, orman, pınar, mağara, ırmak, çöl, ev, bahçe, kuyu vb. coğrafyayla veya işbölümü -mesela çobanlık, avcılık vb.- ile sınırlıdır. Kısacası gözle görülmeyen ve yeryüzünün her karışında bulunan ve bulundukları yerin veya konumun sahibi olan iyelerin hiyerarşi düzeninden de söz edilemez.

Ayrıca yapısal işlevsel taraflarına göre iyeler kültü, başlangıçta kadın asıllı olmuştur. Nitekim çok sayılı iyeler ve onların mitolojik paradigması gerçekte kadın başlangıca, dolayısı ile Mitolojik Ana'ya bağlanmaktadır. Bunu Mişar Tatarlarının **Jir İyase** (Yer sahibi) terimini bazen **Jir Anası** (Yer anası) kavramı ile karşılıklı kullanılması da ispat eder. Ancak Türk dinî-mitolojik düşünce bağlamında her ne kadar eski görüşlerle bağlantılı olsa da iye kültü, Şamanlığın ve daha sonra da Hıristiyanlık, Lamaizm ve İslamiyet'in saldırısına uğramış, bu nedenle varlığını koruyabilse de değişikliğe de uğramıştır. Nitekim orta çağ metinlerinde (*Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk, Kıssa-i Yusuf, Atabetü'l-Hakayık, Abu Hayyan Sözlüğü, Hüsrev ü Şirin, Muhabetname* vb.) eski anlamı ile birlikte anlam genişlemesi geçirerek Tanrı, Yaratan, Rab kavramlarını da karşılamıştır.

Altay-Sayan Türklerinde ve Yakutlarda yüksek dereceli ruhlar (mesela Umay) da zamanla iye kategorisi içine alınmış, Şaman ritüellerinde iyeler, yapısal olarak eski işlevlerini koruyamamışlardır.

Gerek Müslüman metinlerinde gerekse de Altay-Sayan Türklerinin sözlü kültüründe olsun bütün anlam kaymalarına bakmaksızın iye, sahip (hatta Tanrı, Yaratıcı, Rab bağlamında da) ve koruyucu işlevini günümüze kadar taşıyabilmiştir. Bazı iyelerin medenî kahramanlık işlevi daha eski çağlarda iye kültünün geniş işlev bağlamından haber vermektedir. Ancak zamanla bu işlevlerden medenî kahramanlığın atalar kültü paradigmasında değerlendirildiği de gözden kaçmamalıdır.

Yirminci Bölüm

Yol İyesi Bağlamında Senkretik Hızır Kavramı

Yerleşim yerlerini, insanları ve nihayet dünyaları birbiri ile birleştiren **yol** paradigması, Türk mitolojik düşüncesinde özel bir yere sahiptir. Yolsuz, dünyalar arasında ilişki kuran Şamanın işlevi düşünülemez. Koruyucu ata kültüne giren, ancak İslam'ın kabulüyle fonksiyonlarının büyük bir kısmı **Hızır** üzerine geçen mitolojik karakterlerden biri de **Yol hamisi**'dir. Bu mitolojik hami eski Uygur yazılı abidesi olan *Irk Bitig* fal kitabında kalmıştır.

Irk Bitig eserinde bu mitolojik varlık **Ala Atlıg Yol Tengrisi** ve **Kara Yol Tengri** adı altında zikredilmektedir. Yol hamisinin adındaki tanrı unvanı, onun bir taraftan yüksek statüsünden haber verirse de, diğer taraftan tanrı unvanının yüksek ruh anlamında kullanılmasıyla ilgilidir. Konar-göçer bir halkın her zaman yolda olmasını göz önünde tutarsak, bu tip Yol Tanrısı'nın metinde hatırlanması ve iyi bir yorum gibi değer görmesi doğal sayılmalıdır. Yol Tanrısı, *Irk Bitig* eserinin mazmunundan da görüldüğü gibi, aynı zamanda baht, talih koruyucusudur. Bu tip bir mitolojik hamiye eski metinlerin hiç birinde rastlanılmaz.[1] *Dede Korkut Kitabı*'nda da baht, şans getiren hami ruha işaret eden yerler bulunsa da Yol Tanrısı'nın adı geçmez. Bu da Yol veya Baht Tanrısı'nın orta çağda artık unutulduğunu ispatlar.

Ala Atlıg Yol Tengrisi ile Kara Yol Tengri veya Baht Tanrısı'nın adı Orhun-Yenisey taş kitabelerinde de geçmez. Bu da Yol veya Baht Tanrısı'nın resmî inanç sistemine dahil edilmediği ihtimalini güçlendirir. Diğer taraftan eski Türk yazılarında yalnız bir kısım mitolojik unsurların isminin zikredildiği bilinmektedir. Diğer mitolojik karakterler ve mitolojik olgular mezar taşlarındaki yazıtlarda yoktur. Bu da mezar taşı yazıtlarının daha çok edebî tarzda yazılması,

---

[1] Geniş bilgi için bkz. Bayat F., "Irk Bitig'de Sosyal ve Mitolojik Konular", *Folklor/Edebiyat*, C.10, sayı 38, 2004/2, s. 109-125.

daha çok gerçek hadiseleri aksettirmesi ve artık dinî bir hüviyet kazanması ile bağlı olmalıdır.

Ancak Alban tarihçisi Moisey Kagankatvatsi, *Ağvan'ın Tarihi* adlı eserinde 7. yy.'ın 80'li yıllarında piskopos İsrail'in, Savir/Sabirlerin yanına gelmesini tasvir ederken Sabirlerin ateşe ve suya kurbanlar sunduğunu, bazı Yol Tanrılarına ve Ay'a secde ettiklerini yazmaktadır. Piskopos İsrail, Sabirlerin kolektif şekilde kamlık yaptıklarını ve bu sırada heyecanlı danslar ettiklerini ve kılıç yarışı düzenlediklerini yazmaktadır.[2]

Irk Bitig'de rastlanılan Kara Yol Tanrısı'nın fonksiyonunu aşağıdaki örnekten anlamak mümkündür:

Kara yol Tengri men	Kara yol Tanrısıyım,
Sınukıngın sepermen	Kırıklarını birleştiririm.
Üzüükinin ulayır men	Yırtılanları bir araya koyarım
İlig itmiş men	İl tanzim ettim
Edgüsi bolzun, -tir.	İyi olsun,-der:
Ança bilingler:	Bunu bilin.
Edgü ol.[3]	Bu iyidir.

M. Seyidov, Alban-Arran tarihçilerinin eserlerine dayanarak eski Türklerde, Yol hamisinin başka bir adını da kaydeder. Araştırmacının fikrine göre bu koruyucu ruhun adı **Uğur**'dur ve başlıca fonksiyonu yol, yer hakimi olmasıdır. Bugün "uğur" kelimesi dilde, yolculuğa çıkanlara hayır dileme manasında (*uğur olsun, uğurlar, uğurlu yol* vs.) kullanılarak yaşatılmaya devam ettirilmektedir. Şunu da belirtelim ki, Azerbaycan atasözlerinde, masallarında, efsane ve rivayetlerinde rastladığımız uğur sözü, çok eski çağlarda koruyucu ruhun adı olmuş, yol, yer koruyucusu gibi halk edebiyatı ürünlerinde korunmuştur. M. Seyidov'un tahminlerine göre uğur kelimesi, ongon anlamında olup, kuş gibi tasavvur edilirdi.[4] Uğur sözü tarihin uzak geçmişinden gelerek asıl anlamını kaybetse de fonksiyonunun bazı yönlerini koruyabilmiştir.

Irk Bitig'de gördüğümüz gibi mitolojik konuda yaratan, her şeye hakim olan ve üstte bulunan (*Kuzgun sabı tengri gerü yalbarur. Üze tengri eşitti*.) Tanrı ile beraber falcıların sık sık müracaat ettikleri Kara Yol Tanrısı da vardır. Hatta bazı makamlarda Kara Yol Tanrısı insanların işlerine Gök Tanrı'dan daha çok

---

[2] Pletneva S.A., *Hazarı*, Moskova,1986, s. 32.

[3] Orkun H.N., *Eski Türk Yazıtları*, s. 277; Recebov E., Memmedov Y., *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakü, 1993, s. 193.

[4] Bkz. Seyidov M., *Azerbaycan Mifik Tefekkürünün Gaynagları*, Bakü, 1983.

karışır. İ. Stebleva, Yol Tanrısı'nın sıfatlarını (siyah renk, tedavi etmek, baht vermek) sıraladıktan sonra onun Erlik'le kıyaslanabileceğini yazar.[5] Mitolojik zıtlık kuralına göre Kara Yol Tanrısı'yla beraber Ala Atlı Yol Tanrısı da olmalıdır. Bu konuda *Irk Bitig* bilgi vermektedir. Kara Yol Tengri gibi **Ala Atlıg Yol Tengrisi** de yolcuların koruyucusudur. Onun başlıca sıfat ve fonksiyonları şunlardır:

a) ala atlı olma,
b) her zaman yolda olma,
c) insanlarla birebir ilişki kurma,
d) insanlara yardım etme.[6]

Bu nedenledir ki fala baktıranlar, Ala Atlı Yol Tanrısı'ndan yardım umarlar. Bunun sebebi fal kitabından anlaşıldığı gibi Ala Atlı Yol Tanrısı'nın ayrıca talih, baht koruyucusu olmasıdır ki, bunun da kut vermesi özellikle vurgulanmıştır:

Ala atlug yol tenri men.	Alaca atlı yol tanrısıyım.
Yarın-kiçe eşür men.	Gündüz-gece gezerim
Utru eki yılıg kişi oglın sokuşmış.	Karşıda iki çekingen insanoğlu ile rastlaşmış.
Kişi korkmış	İnsan korkmuş.
Korkma, -timiş	Korkma, demiş
Kut birgey men, -timiş	Baht veririm, demiş.
Ança bilin:	Onu bilin:
Edgü ol.[7]	İyidir o.

Demek ki, ikili karaktere sahip Yol Tanrısı'nın ilk fonksiyonu talih, baht, saadet vermektir. Bu anlamda onun adlarından birinin Uğur olması şüphe doğurmamalıdır. Görüldüğü gibi Ala Atlı Yol Tanrısı gece gündüz Hızır gibi boz atla dolaşır, darda olanlara yardım eder, mutluluk dağıtır. Teleütlerde de yol iyesi (Yer Yol Payana) ala atlıdır. Onun da görevi yolcuları koruma, yolun güvenliğini sağlamaktır.

Ayrıca yol sözünün eski Türkçe'de bir anlamı da talih, bahttır. Eski Türkçede yol'un yasa, töre anlamları da var. Bu kelime çeşitli varyantlarda ve esasen aynı anlamlarda kullanılmaktadır:

---

[5] Stebleva İ.V., *Poetika Drevnetyurkskoy Literaturı i Yeyo Transformatsiya v Ranne Klassiçeskiy Period*, Moskova, 1976, s. 118.

[6] Stebleva İ.V., "K Rekonstruktsi Drevnetyurkskoy Religiozno-Mifologiçeskoy Sistemı", *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1971*, Moskova, 1972, s. 217.

[7] Orkun H.N., *age*., s. 265; Recebov E., Memmedov Y., *age*., s. 194.

Harada arasan orada hazır
Ali padişahtır, Mehemmet vezir
Min bir adı vardır, biri de Hızır
Bu fermanı veren Ali değil mi.[19]

Anadolu halk inançlarında Hızır, insanları sınamak için değişik kılıklara - çoğu defa çirkin; iğrenç, kaba-saba, bazen de fakir kişiler - girerek onlardan çeşitli isteklerde bulunur. Bu istekleri yerine getirenler mükâfatlandırılır, kötülükle karşılık verenler cezalandırılır.[20] Bu tür sınama işlevini Orta Asya ve Azerbaycan efsanelerinde (memoratlarda) derviş, aksakal bir insan, eren vb. yerine getirirler. Aslında Anadolu memoratlarında da sınama işini aksakal, yaşlı, nur yüzlü ihtiyarlar gerçekleştirir.

Senkretik Hızır olgusunun oluşmasında Türk mitolojisinin Yol iyesi kültü ile beraber ölümsüzlük arama ve diğer kavramlar da etkili olmuştur. Hz. Hızır'ın, kırkların başkanı, âşıkların pîri olması da tasavvufî don değiştirmeden başka bir şey değildir.

[19] Tehmasib M.H., *Azerbaycan Halk Destanları. Orta Asırlar*, Bakü, 1972, s. 72.
[20] Çobanoğlu Ö., *Türk Halk Kültüründe Memoratlar*, Ankara, 2003; s. 143.

Yirmi Birinci Bölüm

Doğa Güçleri Bağlamında İye Kültü

21. 1. Kısa Giriş

Doğa güçleri olarak bilinen naturmitolojik unsurlar Türk mitolojisinin en eski katmanını oluşturmaktadır. Nitekim zamanla bu mitolojik olgular yeni yeni öğeler kazanarak yenileşme ve değişme sürecinden geçseler de eski yapılarını az da olsa koruyabilmişlerdir. Dünya mitolojilerinin bir kısmında doğa olaylarının antropomorflaşmasıyla karşılaşırız. Türk mitolojisi uzun bir zaman zarfında yazıya alınmadan sözlü kültürde yaşadığı için bütün sosyo-kültürel etkileşimlerin sonucunda antropomorflaşmıştır. Bazı tarihî kaynakların çok kısıtlı bilgileri dışında doğa kültleriyle ilgili bize kadar yazılı hiçbir malzeme ulaşmamıştır. Son dönem derlemelerinde doğa mitlerinin artık ayrı bir özellikle varlığını sürdürdüğünü görürüz. Nitekim rüzgâr, yağmur, yıldırım gibi insanlığın yaratıldığı günden itibaren karşılaştığı olayların Türk mitolojisinde birer canlı varlıklar gibi telakki edilmesi meselenin zaman bakımından başka bir boyuta taşındığını gösterir. Ancak doğa güçleri ve naturmitoloji bazı ayin ve törenlerde günümüze kadar gelmiştir. Mesela **sayacı/sayalan** bayramları, **ısıah** ritüelleri, **yeni gün** bayramı vs.

Doğa olaylarının soyut kavram olarak düşünülen Mitolojik Ana'nın himayesinde olduğunu gösteren metinlerin mevcutluğuna bakmaksızın zamanla iş bölümünün vermiş olduğu psikolojik cesaret bunları Mitolojik Ana'dan alıp birer koruyucu ruha çevirmiştir. Bu koruyucu ruhların tanrı, iye veya baba olarak adlanmaları meselenin mahiyetini değiştirmediği gibi bir karmaşa da oluşturmaz.

Diğer iye kültleri gibi doğa güçleri de Mitolojik Ana kompleksinden çıkmış ve zamanla doğayı simgeleyen birer koruyucu ruh olarak şekillenmişlerdir. Doğa güçleri ile ilgili iyeler sayı bakımından çoktur. Ancak bu bölümde genellikle yağmur, rüzgâr, yıldırım, tufan, deprem, kasırga gibi insanlığın en çok karşılaştığı olaylar ve onlara atfedilen iyeler inceleme kapsamına alınmıştır.

21. 2. Türk Mitolojisinde Tufan, Yağmur, Yıldırım, Şimşek, Rüzgâr İyeleri

21. 2. 1. Yağmur İyesi, Yada Taşı Tasarımı

Doğa olaylarının mitolojide önemli bir yer tuttuğu, ilkel mitolojilerin doğa olaylarına ayrıcalık tanıdıkları bellidir. Tufan, yıldırım, şimşek hamileri olduğu gibi onların hepsinin de bir tek sahibi olabilir. Derlenmiş malzemeler Türk mitolojisinde doğa olaylarının birer iyesinin olduğu yolundaki kanıtları tasdik eder durumdadır. Burada şunu da söylemek gerekir ki doğa olayları birbiri ile sebep-sonuç alakasında olduğundan rüzgârın yağmur, yağmurun şimşek oluşturduğu bakımından iyelerden en güçlüsü yıldırım ve rüzgâr estiren **Yel Baba**'dır.

Yağmur iyesinin bölgeden bölgeye değişmesi, bazı ata kültlerinin yağmur veya bir başka doğa gücü iyesi olduğu da saptanmaktadır. Nitekim Orta Asya'da çok meşhur olan **Burkut Baba**'nın bir fonksiyonu da yağmur yağdırmaktır. Anlaşıldığına göre yağmur, yıldırım, şimşek gibi doğa olaylarıyla birlikte geldiğinden veya onların katkısıyla gerçekleştiğinden mitolojik hamilerin de büyük bir kısmı şimşek ve yağmur iyesi olarak bilinir. Burkut Baba, yalnız Türkmen mitolojik inançlarında yağmur yağdıran hamidir. Onun bu fonksiyonu Kazan Tatarlarında da görülmektedir. Nitekim Kazan Tatarlarında **Börket Baba** adıyla bilinen bu mitolojik varlık yağmur sahibidir. Tıpkı Türkmenlerde olduğu gibi Börket Baba, kamçısını şakırdata şakırdata bulutları kovarak yağmur yağdırır. G. Gılmanov'un kitabında verdiği türkülerden de onun bulutları kovaladığı görülmektedir:

Kük buylatıp Börket kile	Gök gürletip Börket gelir
Kara bolıt örken kile	Kara bulutu dağıtıp gelir

Başkurdistan'da yaşayan Tatarlar da yukarıdaki türküye benzer bir türkü söylemektedirler:

Börket Börket kil kil	Börket Börket gel gel
Yangir alıp kil kil[1]	Yağmuru alıp gel gel

[1] Gıyılmanov G., *age.*, s. 90.

Dizin

Aan Alahçın Hotun 18
Abzar İyase 83, 84, 265
Âdem 110, 111, 274
Ağaç 30, 34, 37, 57, 62, 69, 118, 138, 167, 169-179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 195, 203, 204, 218, 228, 233, 235, 236, 249, 270, 279, 280, 309, 328, 336
Ağaç Adam 170, 172, 204
Ağaç Kişi 170, 171, 172, 204, 315
Ahilik 109
Ak Ene 11, 30, 70
Ala Atlıg Yol Tengrisi 141, 143, 296
Alar Buryatları 45
Albastı 51, 52, 92, 169, 284, 287, 291, 292, 315-330, 332, 333, 334, 338, 339
Aleviler 328, 356
Ali 5, 63, 86, 89, 111, 112, 119, 148, 149, 153, 224, 259, 316, 324, 328, 357
Al Ruhu 52, 278, 315, 316, 317, 321, 322, 323, 326, 327, 328, 330, 340
Altay 16, 25, 26, 28, 29, 35, 39, 40, 41, 44, 45, 48-52, 55, 57, 59, 60, 62, 65-67, 69, 70, 72, 75, 89, 99, 102, 107, 120, 122, 126-128, 130, 131, 132, 137, 138, 140, 157, 161, 163, 167, 168, 170, 172, 173, 179, 181, 182, 183, 188, 189, 190, 191, 192, 194-200, 202, 203, 204, 206-211, 217, 219, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 229, 232, 234, 235, 237, 238, 240, 241, 244, 250, 253, 256, 264, 278, 281, 303, 305, 306, 310, 311, 313, 314, 315, 317, 321, 326, 327, 330, 345, 353
Altay Buçay 25
Altay-Sayan 25, 29, 35, 41, 49, 50, 51, 52, 57, 59, 60, 62, 65, 67, 69, 70, 72, 75, 89, 120, 122, 131, 132, 137, 138, 140, 163, 167, 168, 170, 172, 173, 181, 182, 183, 188, 190, 191, 192, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 211, 217, 219, 222, 225, 226, 227, 229, 232, 237, 241, 244, 253, 256, 264, 278, 303, 305, 306, 310, 311, 313, 314, 326
Altun Yaruk 47
Ambar Ana 87, 246
Anadolu 13, 22, 27, 41, 49, 52, 69, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 89, 93, 108, 109, 119, 149, 158, 163, 164, 168, 178, 179, 188, 223, 229, 234, 238, 249, 252, 253, 259, 260, 261, 263, 264, 268, 269, 271, 276, 278, 288-292, 294, 296, 304, 305, 309, 310, 314, 317, 318, 320, 322, 324-330, 333- 339, 347, 350, 355, 356
Anaerkil 25
Antropomorfik 92, 166, 170, 172, 187, 274
Apsatı 68, 172, 192, 193, 194
Arık Mas 179
Arketip 100
Arsan Duolay 103
Âşık Aydın 87, 88, 89
Ataerkil 12, 117, 189, 287, 322
Atalar Kültü 32, 33, 35, 39, 78, 79, 81, 92, 109, 135, 140
Ateş-Ocak 38, 125, 135
Avcı 18, 154, 168, 169, 171, 173, 187, 189, 191, 193, 199, 200, 202, 205, 220, 221, 229, 242, 279, 287, 297, 357
Avcılık 33, 92, 140, 168, 170, 171, 173, 187, 188, 189, 191, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 211, 214, 216, 217, 220, 221, 226, 234, 249, 314, 315, 319, 320, 326, 327, 329, 342
Avcılık Hamisi 199
Avcılık İyesi 216
Avcılık Kültü 169, 188, 208
Avcılık Mitleri 204
Axis Mundi 184
Ay Atam 33, 34, 36
Ayı 44, 82, 138, 146, 157, 163, 167, 168, 169, 173, 193, 199, 206, 209, 271, 285, 296, 303
Ayıısıt 11, 35, 36, 37, 48, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 66, 70, 75, 84, 137
Ayıısıt Ataarı 61
Ay Merkezli İnanç 52, 73, 74, 75, 76, 160
Aymuş 81, 82
Ay Va 33, 34, 36
Ayza 50
Aza 50, 131, 282, 310, 311
Azatkı 294, 296, 297
Azerbaycan 5, 13, 22, 27, 32, 51, 53, 69, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 89, 93, 95, 97, 98, 108, 109, 114, 117, 119-123, 136, 138, 142, 144, 147, 149, 158, 162-166, 168, 170, 179, 188, 190, 204, 208, 209, 221, 223, 226, 227, 228, 231, 232, 234, 243, 245, 246, 248, 249, 252, 257, 259, 260, 263-266, 269, 271, 276, 278, 279, 281, 284, 286, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 300, 304, 306, 309, 310, 314, 317-322, 324, 326, 327, 329, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 345, 346, 347, 354, 355, 357
Azrail 90, 91, 98, 99
Baay Bayanay 60, 138, 172, 197, 198

Baba Dehkan 78, 92, 93, 94, 95
Baba Kambar 86, 87
Babal 229
Bakşı 88, 89, 103, 123, 318, 323
Bastırık 274, 288, 290, 291
Başkurtlar 174, 263, 285, 332
Baykal Gölü 187
Beltirler 60, 67, 72
Bibi Muşkulkuşa 269
Bibi Seşenbe 268, 269
Biçura 258
Bizden Yeyler 138, 267, 274, 276, 279, 300
Bostancı Dede 93
Bozkurt 193
Bulagat Buryatları 45
Burkut Baba 87, 90, 91, 92, 99, 151, 152
Buryatlar 34, 52, 116, 133, 136, 154, 170
Cılga Han 58
Cin 163, 248, 253, 264, 267, 273, 274, 278, 280, 282, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 302, 303, 308, 309, 310, 313, 319
Cin Değişiği 295
Cuma Babası 268
Çarşamba Karısı 268, 269
Çin 33, 39, 41, 71, 72, 78, 128, 138, 154, 156, 160, 178, 185, 211, 214, 223, 225, 231, 232, 348
Çoban Ata 79, 80, 81, 82, 83
Çoban Baba 82, 83
Çoppa 152
Çuvaşlar 162, 169, 261, 263, 284, 285, 293
Dağ 32, 129, 173, 187, 188, 189, 191, 197, 202, 203, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 234, 235, 236, 237, 244, 249, 314, 319, 320, 325, 327, 328, 348
Damdabaca 139, 255, 257, 258, 261, 264, 266, 267, 268, 273, 299
Dede Korkut Kitabı 95, 96, 97, 98, 101, 141, 200, 209, 211, 292, 348
Demircilik Kültü 230, 322
Demonik Varlıklar 279, 288, 294, 304, 306, 312, 331
Demonoloji 268, 272, 273, 277, 300, 306, 340, 343
Deus Otiosus 21, 153
Dev Karısı 27, 220, 297, 314
Divanü Lugati't-Türk 47, 155, 250, 288
Doğurganlık Simgesi 31
Dönergeler 300, 302, 303
Düalizm 48
Dünya Ağacı 36, 186
Dünya Modeli 18, 19, 28, 38, 125, 167, 184, 218, 228, 243, 277
Ecinne 306, 309
Ejder 250, 251, 252, 286, 313
Ekolojik Denge 20
Emegelçi 26
Emegen 25, 27
Emegender 26, 49
Enem Yayuçı 59
Ergenekon 230, 231, 232
Erhiy Mergen 194
Erlik 12, 20, 23, 26, 34, 40, 102, 138, 139, 143, 177, 221, 257, 262, 264, 282, 284, 311, 326, 327
Er Sogotoh Elley Destanı 186
Eşik İyesi 263, 264, 265
Etnografik Bilgiler 14
Etnosantrik Düşünce 40
Ev İyesi 261, 262, 263, 265, 266
Fatma 63, 73, 259
Fin-Ugor 44, 45, 284
Folklorik Düşünce 12, 163
Fütüvvet 109
Göktürk 14, 33, 41, 48, 54, 55, 78, 99, 121, 153, 179, 211, 277, 343
Göktürkler 14, 41, 55, 154, 219
Hakaslar 15, 17, 30, 31, 48, 62, 162, 163, 182, 219, 226, 234, 235, 244, 248, 270, 311
Hakim Baba 81, 83
Hint-Avrupa 75, 137
Holavar 95
Hortlak 139, 313
Hun 41, 154, 211, 214
Hürmüz 121
Irk Bitig 141, 142, 144, 145, 146, 148, 213, 346
İye Kültü 84, 136, 137, 139, 140, 176, 194, 198, 221, 253, 265, 268, 272, 276, 277, 293
İyeler Kültü 79, 139, 140, 276
İyi Ruhlar 76, 123, 125, 296
Kabile Kültü 40
Kaftar 286
Kambar Ata 78, 86, 87, 89
Kaos 108, 244, 250, 307
Karabasan 256, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 329, 340
Karaçay-Balkar 27, 65, 67, 68, 69, 73, 81, 82, 85, 132, 133, 136, 152, 160, 164, 170, 172, 192, 193, 247, 262, 263, 283, 284, 290, 294, 313, 317
Kara Çuha 84, 256, 265, 266, 267
Karagaslar 131, 168, 202, 245, 248
Karakalpaklar 269
Karakura 292, 293, 329
Kara Umay 48, 49, 50, 51, 52, 305, 326, 329, 330

Karaurman Babay 169, 173
Kara Yol Tengri 141, 143
Kayrakan 24, 195
Kazaklar 90, 152, 162, 240
Kempir 27, 164, 312, 314, 315, 319
Kollu 85
Kopuz 95, 103, 104
Korkut Ata 5, 78, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 148, 243, 346, 351
Koruyucu Atalar 81, 83, 109
Koruyucu Ruhlar 13, 31, 38, 39, 40, 46, 49, 59, 79, 81, 137, 138, 139, 150, 160, 176, 193, 219, 238, 243, 258, 261, 265, 304, 308
Kötü Ruhlar 52, 60, 98, 103, 118, 122, 123, 138, 139, 162, 163, 170, 173, 203, 240, 252, 261, 263, 281, 282, 283, 296, 305, 311, 320, 326, 332, 335, 336, 338
Kuday 15, 20, 96, 129
Kul Çalaas 270, 271
Kumandinler 50, 60, 196, 225
Kurban Ritüeli 16, 232, 235, 236, 244
Kurban Sunma 15, 16, 17, 32, 78, 130, 131, 132, 162, 178, 194, 224, 234, 235, 236, 250
Kutsal Mekan 172
Kutsal Merkez 35, 39, 41, 43, 44, 179, 184, 203, 218, 219, 233
Kübey Hatun 57
Kült 22, 38, 75, 77, 78, 92, 96, 115, 116, 118, 204, 208, 217, 237, 268, 277, 314, 322
Kültürel Olgular 20, 79
Lamaizm 22, 140
Maaday Kara 97, 209, 223, 227, 231, 284, 351
Makro-Kozmos 39, 125, 243
Manas 56, 97, 209
Mayana 23
Medenî Kahramanlar 79
Memorat 253, 254, 255, 256, 257, 285, 303, 325
Mezdekizm 121
Mikro-Kozmos 243
Minusinsk 17, 248, 356
Mitolojik Ana 3, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 48, 57, 66, 70, 73, 84, 113, 115, 117, 118, 125, 127, 137, 140, 150, 219-222, 235, 255, 272, 278, 287, 312, 313, 314, 315, 316, 319, 321, 327, 340
Mitolojik Katman 14, 25
Mitolojik Motifler 12
Mitolojik Olgular 18, 19, 26, 80, 87, 141, 150, 171, 174, 253, 277, 291, 331
Nehir 13, 15, 20, 38, 39, 92, 94, 221, 233, 236, 243, 246, 283, 305, 316
Nuh 97, 110, 154
Oba Kültü 218, 237, 238, 239, 240, 241, 242
Obur 283, 284, 285, 287
Ocak Kültü 38, 52, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 132, 133, 134, 135, 263, 321, 322
Orhun-Yenisey 14, 30, 39, 41, 42, 45, 47, 48, 53, 66, 141, 145, 203, 222, 223, 276
Orman 13, 14, 20, 60, 138, 140, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 183, 184, 188, 189, 190, 192, 194, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 211, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 227, 235, 241, 242, 279, 294, 315, 327
Orta Asya 27, 32, 41, 54, 55, 63, 69, 73, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 99, 102, 103, 104, 119, 121, 149, 151, 152, 160, 163, 170, 171, 172, 179, 188, 206, 209, 227, 249, 253, 262, 263, 264, 268, 269, 294, 312, 313, 314, 318, 319, 326, 327, 328, 330, 339, 348, 353
Orta Dünya 18, 137, 138, 184, 311, 312
Ot Ene 114, 115, 131, 132
Öcü 304, 305
Ötüken 5, 13, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 115, 117, 118, 127, 129, 138, 179, 203, 219, 223, 343, 348, 356
Öy İyase 83, 258, 261, 263
Özbekler 73, 162, 269, 321
Paleolitik Dönem 167, 187
Payana 60, 137, 143, 199
Ruhlar Kategorisi 60, 138, 139
Sagaylar 31, 49, 54, 60, 61, 66, 70, 72
Samarra 35
Semavi Dinler 56, 252, 273
Sibirya 17, 32, 44, 52, 71, 74, 83, 85, 98, 116, 122, 123, 126, 131, 137, 163, 167, 169, 170, 178, 181, 187, 188, 190, 204, 208, 209, 211, 217, 239, 240, 244, 256, 258, 262, 263, 283, 284, 285, 311, 312, 318
Somuncu Baba 109, 112
Sosyo-Ekonomik 12, 82, 92, 93, 167, 187, 189, 192, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 215, 217, 223, 226, 227, 242, 342
Sosyo-Kültürel 78, 119, 122, 148, 150, 173, 176, 182, 192, 204, 211, 217, 242, 273, 277, 278, 287, 295, 334
Soyotlar 258, 262
Su Kültü 243, 246, 249, 250, 319, 320, 322, 334
Sümer 11, 34, 102, 132, 133, 214, 316, 354, 355

Süt Ak Göl 56, 58, 59, 61, 66, 67, 72
Takvim Mitleri 271
Tatarlar 84, 87, 151, 170, 174, 285, 286, 310
Tek Boynuz 210, 306, 307
Teleütler 24, 31, 60, 62, 114, 115, 129, 162
Temizleyici Fonksiyonu 121, 122
Tepegöz 307, 315
Tofalar 193
Tunguzlar 72, 136
Turfan 47, 57
Türk Millî Kültürü 21, 210, 342
Ulu Toyon 103, 128
Ulu Türk 96
Umay 11, 12, 13, 14, 20, 26, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 113, 115, 116, 118, 137, 139, 140, 305, 327, 329, 330, 343, 347, 353
Umay Ana 32, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 62, 65, 66, 70, 71, 73, 74, 116
Uryanhaylar 248
Utçar 263
Üç Korbustan 20
Ülgen 12, 16, 20, 23, 24, 25, 30, 34, 40, 44, 45, 50, 57, 59, 60, 66, 67, 70, 118, 127, 128, 131, 138, 139, 183, 184, 196, 197, 221, 264
Üzüt Körmös 50
Vampir 282, 284, 285, 286, 287
Vatan Sembolü 41, 45, 138, 179, 203, 222, 237
Vurgun 267, 279, 280
Yafes 97, 154
Yakutlar 18, 30, 37, 42, 56, 57, 58, 70, 72, 114, 116, 120, 128, 134, 161, 168, 184, 225, 244, 245, 261, 263, 281, 332
Yel Baba 151, 162, 163, 164, 165, 166
Yer Ana 11, 12, 13, 14, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 42, 46, 68, 70, 71, 115, 176, 218, 313, 324, 330
Yer-Sub 13, 14, 38, 39, 42, 47, 71, 243
Yol Hamisi 84, 144, 146, 297
Yol İyesi 139, 143, 145, 146
Yort İyase 83, 258, 263
Yüksek Ruhlar 24
Zend-Avesta 121
Zoomorfik 28, 92, 163, 166, 167, 170, 172, 187, 197, 209, 219, 261, 274, 303, 310, 326